

Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi



FORSKNINGSETISKE RETNINGSLINJER FOR SAMFUNNSVITENSKAP, HUMANIORA, JUSS OG TEOLOGI

ISBN: 978-82-7682-071-3

4. utgave – april 2016

Forsidefoto: Shutterstock

Design/layout/produksjon: Oktan Oslo AS

Copyright © De nasjonale forskningsetiske komiteene

www.etikkom.no

INNHOOLD

Forord	4
Innledning	5
Formål	5
Forskningsetikk	5
Etiske retningslinjer og juridiske lover	6
Instanser som ivaretar særskilte hensyn og krav	7
A) Forskning, samfunn og etikk	9
1 Forskningens normer og verdier	9
2 Forskningens frihet	10
3 Forskningens ansvar	11
4 Institusjonenes ansvar	11
B) Hensyn til personer	12
5 Menneskeverdet	12
6 Personvernet	12
7 Ansvar for å informere	13
8 Samtykke og informasjonsplikt	14
9 Konfidensialitet	16
10 Begrenset gjenbruk	17
11 Lagring av personopplysninger	18
12 Ansvar for å unngå alvorlig skade	19
13 Hensynet til tredjepart	19
14 Hensynet til beskyttelse av barn	20
15 Hensynet til privatliv og familieliv	21
16 Hensynet til andres verdier og handlingsmotiver	21
17 Hensynet til menneskers ettermæle	22
18 Ansvar for å framtre med klarhet	22
C) Hensyn til grupper og institusjoner	23
19 Hensynet til private interesser	23
20 Hensynet til offentlig forvaltning	23
21 Hensynet til utsatte grupper	24
22 Vern av kulturminner	24
23 Forskning i andre kulturer	25
24 Grenser for kulturell anerkjennelse	26

D) Forskersamfunnet	26
25 Medforfatterskap	26
26 God henvisningsskikk	27
27 Plagiat	28
28 Vitenskapelig redelighet	29
29 Etterprøving og deling av data	29
30 Habilitet	30
31 Forpliktelse i kollegiale forhold	30
32 Forholdet mellom student og veileder	31
33 Veileder og prosjektleders ansvar	32
E) Oppdragsforskning	32
34 Ulike typer forskning	32
35 Styring av forskningsoppdrag	33
36 Forskerens ansvar i forskningsprosjekter	33
37 Uavhengighet i forskning	34
38 Åpenhet om finansiering	34
39 Framstilling og bruk av forskningsresultatene	35
40 Rett og plikt til offentliggjøring	35
F) Forskningsformidling	36
41 Formidling som faglig oppgave	36
42 Krav til individer og institusjoner	36
43 Tverrfaglig diskusjon og demokratisk allmennhet	37
44 Deltakelse i samfunnsdebatt	38
45 Formidling og etterrettelighet	39
46 Tilbakeføring av forskningsresultater	39

FORORD

De tre nasjonale forskningsetiske komiteene (NEM, NENT og NESH) ble etablert i 1990 etter et forslag i Stortingsmelding nr. 28 (1988–1989) *Om forskning*. I 2007 ble komiteene hjemlet i forskningsetikkloven. Samtidig ble det opprettet et Nasjonalt utvalg for granskning av redelighet i forskning. Med virkning fra 1. januar 2013 ble De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK) opprettet som et eget forvaltningsorgan under Kunnskapsdepartementet. De tre komiteene og Granskningsutvalget hører til forvaltningsorganet, og FEK skal være ledende på forskningsetikk i det nasjonale forskningssystemet.

Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) er et faglig uavhengig og rådgivende organ, som blant annet skal sørge for at de forskningsetiske retningslinjene til enhver tid er gode verktøy for å fremme god og ansvarlig forskning.

Første versjon av NESH-retningslinjene ble vedtatt i 1993, og de har siden kommet i reviderte utgaver i 1999 og 2006. I denne revisjonsrunden har retningslinjene vært drøftet løpende i komiteen siden 2013, og de ble sendt på nasjonal høring i mai 2015. Dette er altså den fjerde utgaven av NESHs *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*.¹

Den viktigste endringen i denne utgaven er at skillet mellom juss og etikk er presisert, spesielt i innledningen. Videre er den institusjonelle arbeidsdelingen også tydeliggjort innledningsvis, slik at retningslinjene nå i all hovedsak utgjør råd og veiledning for god vitenskapelig praksis. I tillegg er det tatt med to nye punkter om henholdsvis Medforfatterskap og Habilitet. Endelig er rekkefølgen på punktene 25–28 reversert, slik at retningslinjene om 25) Medforfatterskap og 26) God henvisningsskikk kommer før 27) Plagiat og 28) Vitenskapelig redelighet.

Oslo, april 2016

Bjørn Hvinden (komitéleder), Kirsten Johanne Bang, Kjersti Fjørtoft, Ingegerd Holand, Roar Johnsen, Ivar Kolstad, Tor Monsen, Anne Nevøy, Erling Sandmo, May-Len Skilbrei, Elisabeth Staksrud, Knut Martin Tande, Pål Ulleberg og Lisbeth Øyum, samt Vidar Enebakk (sekretariatsleder).

¹ NESH, *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*, Oslo (1993) 2016.

INNLEDNING

Formål

Formålet med de forskningsetiske retningslinjene er å gi forskere og forskersamfunnet kunnskap om anerkjente forskningsetiske normer. Retningslinjene er rådgivende og veiledende, og de skal bidra til å utvikle forskningsetisk skjønn og refleksjon, avklare etiske dilemmaer og fremme god vitenskapelig praksis. De skal også bidra til å forebygge vitenskapelig uredelighet. De kan være til hjelp ved vurderingen i enkeltsaker, i planleggingen av et forskningsprosjekt eller ved rapporteringen og publiseringen av funn og resultater.

NESHs retningslinjer er laget med utgangspunkt i samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi, men de kan også ha et bredere anvendelsesområde blant annet for pedagogikk og psykologi. I teksten brukes begrepet «humaniora og samfunnsvitenskap» som samlebetegnelse for retningslinjenes virkeområde.

De forskningsetiske retningslinjene er forpliktende for både individer og institusjoner. Både forskerne og forskningsinstitusjonene har et selvstendig ansvar for å sikre at forskningen de utfører er god og ansvarlig. Det er viktig at institusjonene tydeliggjør sine roller og sitt ansvar for forskningsetikk på alle nivå. Alle institusjoner må ha rutiner for finansiering, administrasjon og styring som sikrer at forskningen skjer i samsvar med forskningsetiske normer og retningslinjer.

Forskningsetikk

Begrepet *forskningsetikk* viser til et mangfold av verdier, normer og institusjonelle ordninger som bidrar til å konstituere og regulere vitenskapelig virksomhet. Forskningsetikk er en sammenfatning eller kodifisering av praktisk vitenskapsmoral. Forskningsetiske retningslinjer er konkretiseringer av forskersamfunnets grunnleggende normer og verdier. De har sin begrunnelse i vitenskapelig allmenmoral, slik allmenn etikk har sitt grunnlag i samfunnets allmenmoral.

De forskningsetiske retningslinjene handler hovedsakelig om *forskning*, men gjelder også annen forskningsbasert virksomhet som undervisning, forskningsformidling, ekspertvirksomhet og institusjonsforvaltning. Begrepet *forskning* omfatter her også arbeidet til studenter og stipendiater på alle nivå, og institusjonene har et ansvar for at det gis relevant opplæring i forskningsetikk. Retningslinjene gjelder videre all forskning i offentlig og privat regi, enten det er grunnleggende forskning, anvendt forskning eller oppdragsforskning. De gjelder også virksomheten til konsulentfirmaer i den grad de utfører oppgaver forbundet med forskning, for eksempel systematisk innsamling og bearbeiding av informasjon om personer, grupper eller organisasjoner med sikte på å frambringe ny kunnskap om et nærmere avgrenset spørsmål.

Retningslinjene er forankret i forskningsetiske normer, som regulerer forskningsaktiviteten på ulike områder og i ulike relasjoner:

- 1) normer for god vitenskapelig praksis, knyttet til forskningens søken etter sikker, dekkende og relevant kunnskap (akademisk frihet, åpenhet, etterprøvbarhet etc.)
- 2) normer som regulerer forskersamfunnet (redelighet, etterrettelighet, habilitet, kritikk etc.)
- 3) forskningens forpliktelse overfor dem som deltar i forskningen (respekt, menneskeverd, konfidensialitet, fritt og informert samtykke etc.)
- 4) forskningens relasjon til resten av samfunnet (uavhengighet, interessekonflikter, samfunnsansvar, forskningsformidling etc.)

De to første gruppene av etiske normer er *interne*, knyttet til forskersamfunnets selvregulering, mens de to siste gruppene er *eksterne*, knyttet til forholdet mellom forskning og samfunn.² Noen ganger er det glidende overgang mellom normer; for eksempel er etterrettelighet en forutsetning for etterprøvbarhet. I andre tilfeller står normer i et motsetningsforhold, og da er det nødvendig å balansere ulike hensyn, for eksempel avveiningen mellom samfunnets behov for ny kunnskap og den mulige belastning forskningen påfører deltakere og andre berørte. I noen prosjekter reiser forskningen også helt nye spørsmål, for eksempel ved forskning på internett, hvor de anerkjente normene og retningslinjene ikke alltid er dekkende.³ I slike tilfeller påligger det både forskeren og forskersamfunnet et spesielt ansvar for å avklare etiske dilemmaer og utvise godt skjønn.

Etiske retningslinjer og juridiske lover

Universiteter og høyskoler har et lovpålagt ansvar for at forskning, utdanning og faglig og kunstnerisk utviklingsarbeid holder et høyt nivå «og utøves i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige, kunstfaglige, pedagogiske og etiske prinsipper.»⁴ I tillegg finnes lov om behandling av etikk og redelighet i forskning (forskningsetikkloven), som «skal bidra til at all forskning i offentlig eller privat regi skjer i samsvar med anerkjente etiske normer.»⁵

² Internasjonalt blir gjerne de to første knyttet til begrepet *Research Integrity* (RI), mens de to siste kan knyttes til det bredere begrepet *Responsible Research and Innovation* (RRI).

³ NESH, *Forskningsetiske retningslinjer for internettforskning*, Oslo (2003) 2016. Se også *Etiske retningslinjer for forskning på menneskelige levninger*, Oslo 2013 – utarbeidet av Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget), som er et utvalg under NESH.

⁴ Universitets- og høyskoleloven, § 1-5.

⁵ Forskningsetikkloven, § 1.

De forskningsetiske retningslinjene har ikke samme rolle eller funksjon som juridiske lover og forskrifter. Retningslinjene er først og fremst et hjelpemiddel for forskeren og forskersamfunnet. De peker på relevante faktorer forskeren bør ta hensyn til, men som de ofte må veie mot hverandre og mot andre krav og forpliktelser.

Selv om skillet mellom jussen og etikken ofte kan være uklart, er de grunnleggende forskjellige. Begge er normative, men etikkens normer er formulert som retningslinjer heller enn påbud og forbud. De forskningsetiske retningslinjene er ment å virke rådgivende, veiledende og forebyggende. De angir hva forskeren bør ta i betraktning og gjøre for at forskningen skal være ansvarlig. Forskningsetikken er følgelig basert på akademisk frihet og forskersamfunnets selvregulering. Derfor ligger også det primære forskningsetiske ansvaret hos forskerne og forskningsinstitusjonene. Uten denne friheten og frivilligheten mister forskningsetikken mye av sin moralske verdi.

Noen av de etiske normene som er nedfelt i de forskningsetiske retningslinjene, finnes også i lovgivningen. For eksempel er krav om personvern og hensyn til menneskeverd både hjemlet i personopplysningsloven og dekket i de forskningsetiske retningslinjene (Del B).⁶ Bryter forskeren de rettslige normene i lovene, kan de bli rammet av straff og andre sanksjoner. Slike reaksjoner settes da inn fordi forskeren har brutt lovene, ikke fordi de har handlet i strid med de forskningsetiske retningslinjene.

NESH fastsetter altså forskningsetiske retningslinjer, men er ikke et tilsyns- eller kontrollorgan og har ingen domsfunksjon eller sanksjonsmidler. NESH gir heller ikke forhåndsgodkjenning av forskningsprosjekter. NESHs rolle i oppfølgingen av retningslinjene er for det første å svare på henvendelser om konkrete forskningsopplegg og gi vurderinger og råd når ulike forskningsetiske hensyn skal avveies. For det andre avgir NESH uttalelser i enkeltsaker som reiser prinsipielle forskningsetiske spørsmål. For det tredje kan NESH ta opp aktuelle og viktige forskningsetiske spørsmål på eget initiativ. Endelig skal NESH også bidra i arbeidet med å forebygge vitenskapelig uredelighet.

Instanser som ivaretar særskilte hensyn og krav

I saker som ikke bare angår forskningsetikk, men også juridiske lover og rettigheter, er det overlapp mellom NESH og flere andre instanser som ivaretar særskilte hensyn og krav. Selv om de juridiske sidene ved slike saker da blir ivaretatt av andre, vil forskningsetikken alltid være et supplerende og utfyllende hensyn.

⁶ Personopplysningsloven.

- a) **Granskningsutvalget** er et nasjonalt utvalg for granskning av redelighet i forskning. Utvalget skal vurdere og behandle konkrete saker hvor det er mistanke om alvorlige brudd på god vitenskapelig praksis slik det er definert i forskningsetikkloven.⁷
- b) Medisinske og helsefaglige forskningsprosjekter som har som formål å frambringe ny kunnskap om sykdom og helse, skal vurderes etter helseforskningsloven. Slike prosjekter krever forhåndsgodkjenning av en **Regional komité for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK)**.⁸
- c) Personopplysninger som befinner seg hos offentlig forvaltning, vil normalt være underlagt taushetsplikt. Forvaltningsloven gir imidlertid, på visse vilkår og innenfor forvaltningslovens område, adgang til fritak fra taushetsplikten for opplysninger til bruk i forskning. Det enkelte fagdepartementet kan gi fritak fra taushetsplikten, men denne adgangen til fritak er ofte delegert til underliggende etater. Det skal innhentes en uttalelse om fritak fra **Rådet for taushetsplikt og forskning**, jf. forvaltningslovforskriften.⁹ En slik uttalelse er likevel ikke nødvendig dersom forvaltningsorganet som avgjør spørsmålet om fritak, finner det klart at søknaden bør innvilges eller avslås, eller dersom forskeren skal henvende seg direkte til dem som har krav på taushet.
- d) Personopplysningsloven stiller krav om at de som behandler personopplysninger skal ivareta personlig integritet og sikre privatlivets fred.¹⁰ Personopplysninger er opplysninger og vurderinger som enten direkte eller indirekte kan knyttes til en person, for eksempel gjennom navn, fødselsnummer eller e-postadresse, eller gjennom en sammenstilling av bakgrunnsopplysninger. Elektronisk behandling av slike opplysninger er *meldepliktig* og skal som hovedregel være basert på fritt og informert *samtykke*. For institusjoner med personvernombud er meldeplikten til Datatilsynet erstattet med en meldeplikt til personvernombudet.¹¹ Noen forskningsinstitusjoner har lokale personvernombud, men **Personvernombudet for forskning** tilknyttet Norsk senter for forskningsdata (tidligere NSD) ivaretar denne oppgaven for mange forskningsinstitusjoner i Norge.

Personvernombudets hovedoppgave er å bidra til at institusjonene kan ivareta lovplagte plikter knyttet til internkontroll og kvalitetssikring av egen forskning. Personvernombudet kan også gi veiledning og råd i personvernspørsmål. Prosjekter som behandler personopplysninger, kan ikke igangsettes før et personvernombud har vurdert prosjektet.

⁷ Forskningsetikkloven, § 5.

⁸ Helseforskningsloven, § 9.

⁹ Forvaltningsloven, § 13 d; Forvaltningslovforskriften.

¹⁰ Personopplysningsloven, § 1.

¹¹ Personopplysningsloven, § 31; Personopplysningsforskriften, § 7-12.

e) Hovedregelen ifølge personopplysningsloven er at **Datatilsynet** må gi konsesjon til behandling av sensitive personopplysninger, men forskningsprosjekter er unntatt fra denne konsesjonsplikten dersom prosjektet er tilrådd av et personvernombud.¹² Sensitive personopplysninger er for eksempel opplysninger om helseforhold, rasemessig eller etnisk bakgrunn, seksuelle forhold, samt politisk, filosofisk eller religiøs oppfatning. Noen prosjekter som behandler sensitive personopplysninger, er ikke omfattet av unntaksbestemmelsen i personopplysningsforskriften og krever uansett konsesjon fra Datatilsynet.¹³

Dersom prosjektet er konsesjonspliktig, kan Personvernombudet bistå med å utforme søknaden om konsesjon og med å oversende denne til Datatilsynet. Datatilsynet vurderer blant annet om samfunnets interesse for ny kunnskap klart overstiger ulempene forskningen kan medføre for den enkelte. Datatilsynet kan gi konsesjon under forutsetning av at bestemte vilkår følges, og da vil slike vilkår være rettslig bindende for forskeren. Prosjekter som er konsesjonspliktige, kan ikke igangsettes før konsesjon fra Datatilsynet foreligger.

A) FORSKNING, SAMFUNN OG ETIKK

1 Forskningens normer og verdier

Forskeren er forpliktet til å følge anerkjente forskningsetiske normer.

Forskning er søken etter ny og bedre innsikt. Det er en systematisk og sosialt organisert virksomhet styrt av ulike normer og verdier. Vitenskapens viktigste forpliktelse er idealet om å søke sannhet. Samtidig er det slik at forskningen aldri har noen garanti for å nå dette målet. De fleste konklusjoner er foreløpige og begrensede. Vitenskapens normer har likevel en verdi i seg selv som retningsgivende og regulerende både for forskerens sannferdighet og forskersamfunnets sannhetssøken.

¹² Personopplysningsloven, § 33, første ledd; Personopplysningsforskriften, § 7-27.

¹³ Prosjekter som utløser konsesjonsplikt, kan være prosjekter som behandler sensitive personopplysninger og

- er av stort omfang (over 5000 personer) og lang varighet (over 15 år) og/eller
- benytter store datasett som ikke er tilfredsstillende avidentifisert eller pseudonymisert, og/eller
- utfører frafallsanalyser som ikke er basert på samtykke, og/eller
- bruker data fra de pseudonyme helseregistre (IPLoS og Reseptregisteret)

I humaniora og samfunnsvitenskap er ofte innlevelse og fortolkning en integrert del av forskningsprosessen. Forskjellige faglige tilnærminger og teoretiske ståsteder kan dessuten åpne for ulike, men likevel rimelige tolkninger av det samme materialet. Det er derfor viktig å reflektere over og redegjøre for hvordan egne verdier og holdninger kan påvirke valg av tema, datakilder og tolkninger. Redelighet i dokumentasjon, konsistens i argumentasjon, upartiskhet i vurderinger og åpenhet om usikkerhet er felles forskningsetiske forpliktelser, uavhengig av verdimessig eller vitenskapsteoretisk posisjon.

2 Forskningens frihet

Både forskerne og forskningsinstitusjonene har ansvar for å sikre faglig frihet og forskningens uavhengighet, spesielt når temaet er kontroversielt eller når strategiske eller kommersielle hensyn legger press og føringer på forskningen.

Vitenskapens normer om originalitet, åpenhet og etterprøvbarhet kan komme i konflikt med andre parters ønske om å hindre eller styre forskningen. Forskning må sikres mot ytre og indre press som begrenser utforskningen av velbegrunnede problemstillinger som kan gå på tvers av økonomiske, politiske, sosiale, kulturelle eller religiøse interesser og tradisjoner. Dette er noe av bakgrunnen for lovfestingen av akademisk frihet i 2007, som pålegger institusjonene å fremme og verne akademisk frihet.¹⁴ Normen om forskningens frihet eksisterer imidlertid uavhengig av lovfestingen, samtidig som loven nå slår fast at undervisning og forskning skal skje i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige og etiske prinsipper. Det er argumenters holdbarhet og relevans, samt kvaliteten på dokumentasjonen som underbygger forskerens slutninger, som skal styre kunnskapsproduksjonen i forskning, ikke etablerte interesser og tradisjoner i eller utenfor forskersamfunnet.

Retten og plikten til åpenhet og offentliggjøring av forskning tilsier at verken forskere og forskningsinstitusjoner kan holde tilbake eller selektivt rapportere resultater og konklusjoner. Det må heller ikke legges føringer på hvilke resultater forskningen skal lede til. Dette krever ordninger for å sikre at både institusjonene er uavhengige, og at forskerne er uavhengige innenfor institusjonene. Forskning forutsetter friheten til å søke, produsere og formidle vitenskapelige innsikter til en bred offentlighet.

Det er varierende grad av frihet i henholdsvis grunnleggende forskning, anvendt forskning og oppdragsforskning. Like fullt må all forskning sikres mot press som truer god og ansvarlig forskning. Også oppdragsforskning utenfor universitets- og høyskolesektoren

¹⁴ Universitets- og høyskoleloven, § 1-5.

skal ha rutiner for å sikre forskningens integritet, for eksempel slik det er nedfelt i Kunnskapsdepartementets «Standardavtale for forsknings- og utredningsoppdrag» (2012).¹⁵

3 Forskningens ansvar

God forskning forutsetter frihet fra styring og kontroll, mens samfunnets tillit til forskning forutsetter ansvarlighet både fra den enkelte forskeren og fra forskningsinstitusjonene.

Forskningens ansvar er regulert av vitenskapelige, etiske og juridisk normer. Forskning har også et samfunnsansvar, enten det er instrumentelt som kunnskapsgrunnlag for samfunnsmessige beslutninger, kritisk som kilde til korrektiver og alternative handlingsvalg, eller *deliberativt* som leverandør av forskningsbasert kunnskap til det offentlige ordskiftet.

Det stilles høye krav til forskerens begrunnelse for valg av spørsmålsstillinger, metoder og analytiske perspektiver, og også til kvaliteten på den dokumentasjonen som skal underbygge slutninger og konklusjoner, slik at forutinntatte oppfatninger og ubevisste vurderinger i minst mulig grad preger forskningen. De metodekravene forskersamfunnet stiller til argumentasjon, begrunnelse, dokumentasjon og vilje til å revidere synspunkter i lys av velfundert kritikk, kan tjene som en modell for hvordan vi kan hanskles med uenighet i andre deler av samfunnet.

Forskning er verdifull, samtidig som den kan skade. God og ansvarlig forskning innbefatter også vurderinger av utilsiktede og uønskete konsekvenser. Forskeren må forsikre seg om at forskningen ikke bryter med lover og regler eller utgjør en risiko for mennesker, samfunn og natur – i tråd med forskningsetiske prinsipper om bærekraft og føre-var.¹⁶

4 Institusjonenes ansvar

Forskningsinstitusjonene skal sikre god og ansvarlig forskning ved å forebygge uredelighet og forvalte de forskningsetiske retningslinjene.

Institusjonene skal legge til rette for å opprettholde og videreutvikle god forskningsskikk. De må formidle forskningsetiske retningslinjer til ansatte og studenter, og sørge for opplæring i forskningsetikk og relevante rettsregler som regulerer forskningen. Dette vil bidra

¹⁵ Kunnskapsdepartementet, «Standardavtale for forsknings- og utredningsoppdrag», Oslo 2012. Se også rapporten fra De nasjonale forskningsetiske komiteer, *Oppdragsforskning: åpenhet, kvalitet, etterrettelighet*, Oslo 2003.

¹⁶ NENT, *Føre-var prinsippet: Mellom forskning og politikk*, NENT-publikasjon nr. 11, Oslo 1997.

til forskningsetisk refleksjon og gode diskusjoner i grunnmiljøene om forskningsetiske normer og dilemmaer.

Institusjonene må sikre at de forvalter forskningsetikkens veiledende og rådgivende funksjon forsvarlig, slik at fordelingen av ansvar og roller er tydelig. I denne sammenhengen vil de forskningsetiske retningslinjene være viktige verktøy for å forebygge uønsket praksis og sikre god og ansvarlig forskning. Institusjonene bør også ha tydelige prosedyrer for å håndtere mistanker og beskyldninger om alvorlige brudd på god vitenskapelig praksis, for eksempel gjennom å opprette uredelighetsutvalg med ansvar for tilsyn og granskning.

B) HENSYN TIL PERSONER

5 Menneskeverdet

Forskeren skal arbeide ut fra en grunnleggende respekt for menneskeverdet.

Menneskeverd er knyttet til individets ukrenkelighet. Respekten for menneskeverdet og den personlige integriteten er formalisert og nedfelt i en rekke internasjonale lover og konvensjoner om menneskerettigheter.¹⁷ I forskningsetikken innebærer det at enkeltindivider har interesser og integritet, som ikke kan settes til side i forskningen for å oppnå økt innsikt eller for å gagne samfunnet på andre måter. Forskningen skal verne om personlig integritet, sikre frihet og selvbestemmelse, respektere privatliv og familieliv og beskytte mot skade og urimelige belastninger. Forskningen kan fremme menneskeverd, men også true det. Forskeren må derfor vise respekt for menneskeverdet i valg av tema, overfor dem som deltar i forskningen, og når forskningsresultatene blir formidlet og publisert.

6 Personvernet

Forskeren skal respektere forskningsdeltakernes autonomi, integritet, frihet og medbestemmelse.

I rettslig forstand er personvern knyttet til forskerens behandling av personopplysninger. Forskningen må skje i samsvar med grunnleggende personvern hensyn, som personlig integritet, privatlivets fred og ansvarlig behandling av personopplysninger. Personvernet har imidlertid også en bredere forskningsetisk ramme, og forskeren må utvise særlig aktsomhet og ansvarlighet

¹⁷ Grunnloven, § 102.

- når selvspekt eller andre viktige verdier for individet står på spill
- når de som er gjenstand for forskningen, i liten grad selv kan velge om de vil delta i forskningsprosessen, for eksempel ved forskning på internett eller ved en institusjon
- når individet har redusert eller manglende evne til å ivareta sine egne behov og interesser
- når individet aktivt bistår med å skaffe informasjon til forskningen, for eksempel ved å la seg observere eller intervju
- når individet kan identifiseres, direkte eller indirekte, ved at enkeltpersoner eller miljøer kan gjenkjennes i publikasjoner og annen formidling av forskningen
- når tredjepart blir berørt av forskningen

7 Ansvar for å informere

Forskeren skal gi forskningsdeltakerne tilstrekkelig informasjon om forskningsfeltet, forskningens formål, hvem som har finansiert prosjektet, hvem som får tilgang til informasjonen, hvordan resultatene er tenkt brukt, og om følgene av å delta i forskningsprosjektet.

Hva slags informasjon som er påkrevet, avhenger av forskningens art; om den skjer ved feltstudier, eksperimenter, eller på internett. Ulikt kildemateriale og datagrunnlag kan også reise ulike hensyn; om det er snakk om personopplysninger, sensitiv informasjon, tidligere innsamlet materiale, anonymisert materiale eller informasjon innhentet via internett. Ved behandling av personopplysninger og sensitiv informasjon, har forskeren også en lovfestet *informasjonsplikt* og må dessuten innhente samtykke fra dem som deltar i eller er gjenstand for forskningen (jf. Innledning og punkt 8).

Informasjonen skal gis på en nøytral måte slik at deltakerne ikke utsettes for utilbørlig press. Informasjonen må være tilpasset deltakernes kulturelle bakgrunn og formidles på et språk som de forstår. I enkelte forskningsprosjekter kan det være nødvendig med tolk for å kunne gi den nødvendige informasjonen. Det kan også være relevant å informere om mulige goder som kan følge av forskningen, men denne informasjonen må være tydelig og ikke skape urealistiske forventninger hos den enkelte som deltar i forskningen. Der det er relevant, plikter forskeren å gjøre det klart at deltakelse i forskningen ikke påvirker rettigheter til offentlige ytelser eller utfall av saker og søknader.

Et unntak fra hovedregelen er når forskningen blir gjennomført med observasjon på åpne arenaer, på gater og torg. Det kan vanligvis kan skje uten å informere dem det gjelder. Samtidig er det slik at registrering av informasjon og interaksjon ved hjelp av ulike medier og teknologiske hjelpemidler (foto, video, lydopptak etc.) innebærer at observasjonsmaterialet blir lagret. Registreringen og lagringen kan dermed danne grunnlag for et personregister. Som regel vil dette kreve at folk informeres om at de blir forsket på, hvor lenge

materialet blir oppbevart, og hvem som skal bruke det. Forskning på og via internett står i en særstilling, og ikke alt som er åpent tilgjengelig på nettet, er offentlig. NESH har derfor utarbeidet egne retningslinjer for internettforskning.¹⁸

Et annet unntak er offentlige personer, som kan oppleve at den økte oppmerksomheten truer deres frihet. De får imidlertid ikke sin frihet truet i samme grad som andre personer, siden de selv frivillig har oppsøkt offentlig oppmerksomhet eller har akseptert posisjoner som medfører offentlig oppmerksomhet. Offentlige personer må regne med at de offentlige sidene ved det de gjør, kan bli gjenstand for forskning. Likevel bør de informeres om hensikten med forskningen når de deltar som informanter, av hensyn til deres selvbestemmelse og frihet.

Et tredje unntak er når informasjon ikke kan gis før forskningen settes i gang, for eksempel dersom forskeren ikke kan oppgi hva som er den egentlige hensikten med et eksperiment. Slike unntak må forskeren begrunne med forskningens verdi og mangelen på alternativer, og forskeren må være særlig aktsom for å ivareta respekten for menneskeverdet og vernet av personene. Ofte er det mulig å gi deltakerne generell informasjon om prosjektet på forhånd, og detaljert informasjon etterpå, både om prosjektet og om hvorfor de ikke ble fullt informert i forkant.

8 Samtykke og informasjonsplikt

Når forskningen omhandler personopplysninger, må forskeren både informere og innhente samtykke fra dem som deltar i forskningen eller er gjenstand for forskning. Samtykket må være fritt, informert og uttrykkelig.

Kravet om samtykke er forankret i personopplysningsloven, og all behandling av personopplysninger i forskning må meldes til et personvernombud. Når forskeren behandler sensitive personopplysninger, kreves det konsesjon fra Datatilsynet *eller* tilråding fra et personvernombud (jf. Innledningen).

Kravet om samtykke skal forebygge krenkelser av personlig integritet og sikre forskningsdeltakernes frihet og selvbestemmelse. Samtykket skal være basert på informasjon om prosjektets formål, metode, risiko, mulig ubehag og andre konsekvenser som kan ha betydning for deltakerne. Samtykke gjør det også mulig å gjennomføre forskning som innebærer en viss risiko for belastninger.

At samtykket er *fritt*, betyr at det er avgitt uten ytre press eller begrensninger av personlig handlefrihet. Slikt press kan komme av forskerens eget nærvær, eller via autoritets-

¹⁸ NESH, *Forskningsetiske retningslinjer for internettforskning*, Oslo (2003) 2016.

personer forskeren har vært i kontakt med. Belønning eller betaling av informanter kan også påvirke informantenes motivasjon til å delta i forskningsprosjekter, og det kan påvirke hvilke svar informantene gir, noe som kan utgjøre en feilkilde i de innsamlete dataene.

At samtykket er *informert*, betyr at forskeren har gitt tilstrekkelig informasjon om hva det innebærer å delta i forskningsprosjektet. Behovet for forståelig informasjon er spesielt stort når forskningen innebærer risiko for belastninger (jf. punkt 7).

At samtykket er *uttrykkelig*, betyr at deltakerne klart og tydelig gir uttrykk for at de er innforstått med hva det faktisk innebærer å delta i forskningsprosjektet. De skal ha reelle muligheter til å avstå fra å delta uten at det medfører ulemper, og de skal være innforstått med at de til enhver tid har rett til å avbryte sin deltakelse uten at dette får negative konsekvenser. Forskeren må sikre at denne informasjonen faktisk er forstått av forskningsdeltakerne. Dette er et ansvar som ikke opphører selv om det er signert en avtale, og det krever at forskeren hele tiden er årvåken.

Samtykket bør dessuten være dokumenterbart, både for å tydeliggjøre forskerens ansvar og for å sikre forskningsdeltakernes rettigheter. Vanligvis bør det foreligge en signert samtykkeerklæring, men noen ganger kan det være mer hensiktsmessig med andre former for dokumentasjon.

Manglende eller redusert samtykkekompetanse

For noen typer forskning er fritt og informert samtykke vanskelig å innhente. Slik forskning kan reise etiske problemer dersom den i vesentlig grad truer behovene for beskyttelse mot skade, eller behovene for frihet, selvbestemmelse og privatliv. Forskeren har i slike tilfeller et spesielt stort ansvar for å ivareta deltakernes integritet. Dette kan for eksempel gjelde forskning som omfatter personer som enten har redusert eller manglende evne eller mulighet til å gi fritt og informert samtykke.

Spørsmålet om redusert eller manglende samtykkekompetanse oppstår gjerne i forbindelse med forskning som omhandler barn, personer med psykiske lidelser, personer med psykisk utviklingshemming, personer med demens og ruspåvirkete personer. Personer som ikke er i stand til å avgi et fritt og informert samtykke, skal som hovedregel bare inkluderes i forskning a) som ikke kan utføres på personer som er i stand til å samtykke, og b) der det kan sannsynliggjøres at den aktuelle forskningen er til direkte eller betydelig nytte for den enkelte eller gruppen som det forskes på. I noen tilfeller kan det dreie seg om forskning der kunnskapen kan komme den aktuelle gruppen til gode, men der den direkte nytten for den enkelte som inkluderes, er fraværende, usikker eller ligger langt fram i tid. En forutsetning for å inkludere personer som ikke selv kan avgi et informert samtykke til å delta, er at risikoen og belastningen ved studien er ubetydelig for dem som inkluderes.

Forskning uten samtykke

Fritt og informert samtykke er den klare hovedregelen, men unntak kan være aktuelt i situasjoner der forskningen ikke innebærer direkte kontakt med deltakerne, der opplysningene som behandles er lite sensitive, og der forskningen samtidig har en nytteverdi som klart overstiger ulempene som kan påføres deltakerne. Ett eksempel er ved bruk av eksisterende registerdata hvor det ikke er praktisk mulig å innhente samtykke fra alle dem som registrene omfatter. I slike tilfeller har forskeren et særlig ansvar for å begrunne konkret hvilken nytteverdi resultatene vil kunne få, samt for å informere de berørte og allmennheten om prosjektets formål og resultater, f.eks. gjennom internett eller andre medier som aviser, radio og TV (jf. også punkt 10).

9 Konfidensialitet

Forskeren skal som hovedregel behandle innsamlet informasjon om personlige forhold konfidensielt og fortrolig. Personlige opplysninger skal vanligvis være aidentifisert, mens publisering og formidling av forskningsmaterialet vanligvis skal være anonymisert. I bestemte situasjoner må forskeren likevel balansere taushetsplikt og meldeplikt.

Når forskeren lover informanten konfidensialitet, er det et løfte om at informasjonen ikke skal formidles videre på måter som kan identifisere informantene. Forskerens troverdighet og deltakernes tillit til forskningen er nært knyttet til konfidensialitet. Samtidig har kravet om konfidensialitet en juridisk side knyttet til vern av personlig integritet og privatlivets fred, og både forvaltningsloven og personopplysningsloven setter grenser for hva slags konfidensialitet forskeren kan love informantene. Forskeren må derfor informere tydelig om taushetspliktens grenser.

I noen situasjoner kan det oppstå konflikt mellom taushetsplikten og meldeplikten. Forskningen kan avdekke kritikkverdige eller ulovlige forhold som kan bringe forskeren i en lojalitetskonflikt, spesielt på grunn av løftet om konfidensialitet. Forskeren må derfor unngå å komme i et avhengighetsforhold til informantene, og slike konflikter kan forebygges blant annet ved å tydeliggjøre grensene for løftet om konfidensialitet. Dette gjelder også for håndtering av materiale som er underlagt kildevern.¹⁹

¹⁹ Jf. Eivind Smith, *Taushetsplikt og kildevern for forskere*, NESH, Oslo 1998.

I bestemte situasjoner må taushetsplikten vike for *avvergingsplikten*.²⁰ Uten hensyn til taushetsplikt har forskeren en rettslig plikt til å forsøke å avverge en straffbar handling eller å anmelde den til politiet. Det kan være ved mistanke om for eksempel spionasje, terrorhandlinger, drap, voldtekt, incest eller vold i nære relasjoner.²¹ Barn har et spesielt krav på beskyttelse, og ved mistanke om for eksempel mishandling eller omsorgssvikt har forskeren også en *opplysningsplikt* og må melde fra til barnevernet. Dette gjelder for alle og uten hensyn til taushetsplikt.²²

10 Begrenset gjenbruk

Identifiserbare personopplysninger innsamlet for ett bestemt forskningsformål kan ikke uten videre benyttes til annen forskning.

Gjenbruk av identifiserbare personopplysninger forutsetter vanligvis samtykke fra forskningsdeltakerne. Dette gjelder ikke for *anonymiserte* data, innsamlet for eksempel til statistikk, hvor forskeren ikke kan koble personer og data. Når dataene er anonymisert, vet ikke forskeren hvilket individ opplysningene og materialet stammer fra. Anonymitet må imidlertid ikke forveksles med *avidentifiserte* opplysninger, hvor personlig informasjon er fjernet slik at ingen utenforstående kan vite hvem forskningsdeltakerne er, men hvor forskeren har mulighet til å koble personer og data.

Gjenbruk av slike *avidentifiserte* opplysninger forutsetter samtykke dersom forskeren supplerer registerstudiene med informasjon hentet gjennom aktiv kontakt med informantene. Ved gjenbruk av og koplinger mellom slike datasett, for eksempel i registerstudier av stort omfang, lang varighet eller ved bruk av geodata, kan det også være mulig å lokalisere eller identifisere enkeltindivider indirekte. I så fall bør forskeren etterstrebe å innhente samtykke på nytt, selv om det i praksis kan være vanskelig. Hvis forskeren ikke ser det som mulig å innhente samtykke, har han eller hun et særlig ansvar for å begrunne hvorfor forskningen likevel er av så stor nytteverdi at det kan rettferdiggjøre å fravike dette prinsippet. Forskeren har også i slike tilfeller et generelt ansvar for å informere de berørte og allmennheten (jf. punkt 7).

²⁰ Jf. straffeloven § 196.

²¹ De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK), *Forskeres taushetsplikt og meldeplikt*, redigert av Hallvard Fossheim (NESH) og Helene Ingierd (NENT), Oslo 2013.

²² Jf. barnevernsloven § 6-4.

11 Lagring av personopplysninger

Opplysninger om identifiserbare enkeltpersoner skal lagres forsvarlig. Slike opplysninger skal ikke lagres lenger enn det som er nødvendig for å gjennomføre formålet med behandlingen.

Personvernet skal ikke bare verne den enkelte borgeren mot misbruk av personopplysninger, men også beskytte borgerne overfor statsmakten. Derfor ligger det strenge regler til grunn for etableringen av offentlige personregistre. Dette må imidlertid veies mot de godene som kan oppnås gjennom forskning på registerbaserte opplysninger. Det er også viktig å bevare materiale for framtidige generasjoner, men det krever at forskningsinstitusjonene følger regelverket for forsvarlig lagring. Det er viktig å etablere og følge gode rutiner for å sikre kvalitet, gjenbruk og eventuell sletting av registre eller annen informasjon som kan knyttes til enkeltindivider (jf. personopplysningsloven).

Lagring av personopplysninger utløser vanligvis krav om samtykke. Lovverket stiller strenge krav til sikker oppbevaring av lister med navn eller andre opplysninger som gjør det mulig å identifisere enkeltpersoner. Dersom det er nødvendig å lagre slike opplysninger, skal de identifiserende opplysningene lagres sikkert og separat fra øvrig forskningsmateriale (data). Det øvrige materialet som lagres, kan inneholde et referansenummer som knytter seg til listen med personopplysningene. Alt forskningsmateriale skal oppbevares forsvarlig og utilgjengelig for uvedkommende.

Allerede før innsamlingen av data starter, skal det være avklart og tydelig kommunisert til forskningsdeltakerne om materialet skal tilintetgjøres ved avslutning eller ikke. Det skal også framgå tydelig hvordan, og i hvilken form, materialet eventuelt skal lagres for å gjøre det mulig å etterprøve analyser og konklusjoner, eller for at andre forskere skal kunne gjenbruke materialet. Materialet skal lagres sikkert ved en egnet institusjon, for eksempel Norsk senter for forskningsdata (tidligere NSD) eller Riksarkivet.

Generelt er det viktig å sikre at offentlige arkiv og privatarkiv som har forskningsmessig verdi, blir tatt vare på og gjort tilgjengelig for ettertiden. Her spiller Arkivverket en viktig rolle.²³

²³ Jf. Eivind Smith, *Taushetsplikt og kildevern for forskere*, NESH, Oslo 1998.

12 Ansvaret for å unngå alvorlig skade

Forskeren har ansvar for å unngå at forskningsdeltakerne blir utsatt for alvorlig fysisk skade eller andre alvorlige eller urimelige belastninger som en følge av forskningen..

I humanistisk og samfunnsvitenskapelig forskning er det som oftest liten risiko for at forskningsdeltakerne blir utsatt for alvorlig fysisk skade. Samtidig kan muligheten være der for alvorlige psykiske belastninger. Disse kan være vanskeligere å definere og forutse, og det kan være vanskelig å vurdere eventuelle langsiktige virkninger. «Belastning» brukes her i en vid betydning og dekker både hverdagslige ubehag, fare for retraumatisering, og også mer alvorlige psykiske belastninger som forskningen kan påføre forskningsdeltakerne. Forskeren har uansett et ansvar for at forskningsdeltakerne ikke blir utsatt for alvorlige eller urimelige belastninger.

Risiko for å påføre mindre alvorlige belastninger må veies mot forskningens samfunnsnytte og verdien for dem som deltar i forskningen. Slik nytte og verdi bør forskeren begrunne så konkret som mulig, også overfor de berørte (gjennom informasjon i etterkant). Forskeren bør også sørge for at informantene får tilbud om profesjonell oppfølging for å bearbeide eventuelle problemer som er oppstått som følge av deltakelse i prosjektet.

13 Hensynet til tredjepart

Forskeren bør vurdere og foregripe virkninger på tredjepart som ikke er direkte inkludert i forskningen.

Intervju, arkivstudier og observasjon fører gjerne til at forskeren får informasjon om langt flere personer enn dem som står i fokus for studien. Forskningen kan få virkninger for privatliv og nære relasjoner for personer som ikke selv inngår i forskningen, men som trekkes inn som nærstående til informantene. I noen tilfeller, for eksempel når forskeren observerer grupper og miljøer, kan det være vanskelig å ta hensyn til personer som ikke direkte har gitt samtykke, eller som aktivt har takket nei, men som likevel forblir i situasjonen. Forskeren har uansett ansvar for å sikre personvernet til dem som direkte eller indirekte er berørt av forskningsprosjektet.

Undersøkelser kan foregå i små og gjennomsiktige miljøer, og da blir vernet av tredjepart spesielt viktig. Forskeren bør ta hensyn til mulige negative konsekvenser for tredjepart. Det er særlig viktig der sårbare informanter, slik som barn og mindreårige, er indirekte involvert i forskningen.

I et samfunn som bruker forskningsresultatene til å vurdere og korrigere beslutninger, er det ofte uunngåelig at forskning kan ha negative konsekvenser for grupper og institu-

sjoner. Forskeren bør være oppmerksom på mulige utilsiktede virkninger av forskningen, for eksempel at andre medlemmer av en gruppe føler seg urimelig eksponert. Hensynet til belastninger for tredjepart bør veies opp mot hensynet til forskningens kritiske funksjon og sannhetssøken.

14 Hensynet til beskyttelse av barn

Barn og unge som deltar i forskning, har særlige krav på beskyttelse.

Forskning om barn og deres liv og levekår er verdifull og viktig. Barn og unge er sentrale bidragsyttere i denne forskningen. Deres behov og interesser ivaretas på andre måter enn ved forskning med voksne deltakere. Barn er individer i utvikling og har ulike behov og evner i forskjellige faser. Forskeren må ha tilstrekkelig kunnskap om barn til å kunne tilpasse både metode for og innhold i forskningen til den aldersgruppen som skal delta. Det skal gis alderstilpasset informasjon om prosjektet og forskningens konsekvenser, informasjon om at det er frivillig å delta, og at de når som helst kan trekke seg fra undersøkelsen. Men bruk av samtykke er mer problematisk ved forskning når barn deltar, enn ved forskning når voksne deltar. Barn er ofte mer villige til å adlyde autoriteter enn voksne er, og de opplever ofte at de ikke kan protestere. De har heller ikke alltid oversikt over konsekvensene av å gi forskerne informasjon.²⁴

Mindreårige som har fylt 15 år, kan som hovedregel selv samtykke til at forskeren kan innhente og bruke deres egne personopplysninger. Er barna under 15 år, må forskeren vanligvis innhente samtykke fra foresatte. Et unntak gjelder for sensitive opplysninger, som bare kan innhentes med samtykke fra foreldre. I slike tilfeller er det også krav om konsesjon fra Datatilsynet eller tilråding fra et personvernombud.²⁵

Samtidig er det viktig å behandle mindreårige som selvstendige individer. Ifølge barneloven skal mindreårige som er fylt sju år, eller yngre barn som også er i stand til danne seg egne synspunkter om en sak, bli informert og få mulighet til å si sin mening. Når barnet er fylt tolv år, skal det legges stor vekt på hva barnet mener. I tillegg til at foresatte gir formelt samtykke, er det da nødvendig at barna selv aksepterer deltakelse i den grad de evner å gjøre det.

²⁴ De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK), *Barn i forskning. Etiske dimensjoner*, redigert av Hallvard Fosshem (NESH), Jacob Hølen (NEM) og Helene Ingierd (NESH), Oslo 2013.

²⁵ Forbrukerombudet og Datatilsynet, *Barn og unges personopplysninger: Veiledning for innhenting og bruk*, Oslo 2004.

Det kan også være interessekonflikt mellom barn og deres foresatte. I så fall er det viktig å avklare barnets mulighet til å gi samtykke på egne vegne. I noen tilfeller kan det være riktig å la barn og unge delta i forskningen uten foreldrenes samtykke.

Kravet om konfidensialitet gjelder spesielt når barn deltar i forskning. Samtidig kan det oppstå situasjoner hvor forskeren enten er juridisk eller etisk forpliktet til å videreformidle taushetsbelagte opplysninger, enten det er til barnets pårørende, voksne hjelpere eller barneverntjenesten. Meldeplikten gjelder for eksempel hvis forskeren får kjennskap til at barn utsettes for mishandling, overgrep eller omsorgssvikt (jf. punkt 9).

15 Hensynet til privatliv og familieliv

Forskeren skal vise respekt for individets privatliv og familieliv. Informanter har krav på å kunne kontrollere om sensitiv informasjon om dem selv skal gjøres tilgjengelig for andre.

Respekten for privatlivets fred tar sikte på å beskytte personer mot uønskete inngrep og mot uønsket innsyn. Dette gjelder ikke bare følelsesmessige forhold, men også spørsmål som angår sykdom og helse, politiske og religiøse oppfatninger og seksuell legning.

Forskeren bør være spesielt lydhør når han eller hun stiller spørsmål om intime forhold, og unngå å sette informanter under press. Hva informantene oppfatter som følsomme opplysninger, kan variere mellom personer og grupper.

Skillet mellom privat og offentlig sfære kan noen ganger være vanskelig å trekke, for eksempel ved forskning på og via internett. Ved bruk av materiale fra slik interaksjon må forskeren ta tilbørlig hensyn til at folks forståelse av hva som er privat, og hva som er offentlig kommunikasjon i slike medier, kan variere.²⁶

16 Hensynet til andres verdier og handlingsmotiver

Forskeren skal ikke tillegge informanter og aktører irrasjonelle eller lite aktverdige motiver uten å kunne gi overbevisende dokumentasjon og begrunnelse. Forskeren skal vise respekt for verdier og holdninger hos forskningsdeltakerne, ikke minst når disse avviker fra det som er mest vanlig i storsamfunnet.

Forskning angår ofte minoriteters atferd og verdier, for eksempel religiøse grupper, etniske minoriteter, ungdomsgrupper eller politiske subkulturer. Enkelte kan oppleve denne

²⁶ NESH, *Forskningsetiske retningslinjer for internettforskning*, Oslo (2003) 2016.

forskningen som utleverende eller krenkende. Forskeren skal respektere forskningsdeltakernes selvforståelse, og unngå framstillinger som svekker deres legitime rettigheter.

I mange humanistiske og samfunnsvitenskapelige forskningsprosjekter, der handlinger ofte benyttes i forklaringer, spiller aktørenes motiver ofte en sentral rolle. Det er ofte knyttet usikkerhet til det å utforske motiver, ikke minst ved forskning på andre kulturer eller historiske epoker. Det bør derfor skilles tydelig mellom beskrivelse og tolkning, eller mellom dokumentasjon av faktiske hendelsesforløp og ulike mulige fortolkninger av slike forløp.

Samtidig vil en stor del av aktørenes motiver framgå av deres sosiale roller. For eksempel kan forskeren ofte anta at politikere søker innflytelse, at bedriftsledere vil sikre overskudd, eller at det finnes konflikter mellom generasjonene. Det kreves sterkere belegg for å tillegge aktørene mer spesielle motiver. Handlingsforklaringer som tillegger aktører lite aktverdige motiver eller andre motiver enn det de påberoper seg selv, stiller særlige krav til dokumentasjon og begrunnelse.

17 Hensynet til menneskers ettermæle

Det er grunn til å være varsom også når det forskes på avdøde mennesker.

Også ved forskning på avdøde mennesker gjelder krav om respekt, dokumentasjon og etterrettelighet. Respekt for de avdøde og for de etterlatte tilsier at forskeren bør velge sine formuleringer med omhu. Arkiv og dokumenter etter døde personer kan også inneholde personsensitiv informasjon, og forskere må håndtere informasjon om døde personer og deres etterkommere aktsomt og med respekt. Når det skal forskes på graver og menneskelige levninger, må forskeren behandle disse med respekt.²⁷

18 Ansvar for å framtre med klarhet

Forskeren har et ansvar for å klargjøre begrensninger, forventninger og krav som følger med rollen som forsker, overfor forskningsdeltakerne.

Forskeren har ansvar for å tydeliggjøre grensene for forskningsrelasjonen i situasjoner hvor forskeren opptrer med flere roller overfor sine informanter. Det kan for eksempel være kombinasjonen av rollene som forsker og behandler ved evaluering av behandlings-

²⁷ Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget), *Etiske retningslinjer for forskning på menneskelige levninger*, Oslo 2013.

tilbud, eller rollene som forsker og lærer i undervisningssammenheng. Deltakende observasjon i feltarbeid kan også medføre at forskeren etablerer vennskap og opparbeider fortrolige forhold til (noen av) sine informanter eller studenter. Parallelle roller kan være verdifulle for forskningen, men det krever fritt samtykke også når forskeren bruker informasjon innhentet gjennom parallelle roller.

C) HENSYN TIL GRUPPER OG INSTITUSJONER

19 Hensynet til private interesser

Forskeren skal respektere de legitime grunnene private bedrifter, interesseorganisasjoner o.l. har til ikke å få offentliggjort opplysninger om seg selv, sine medlemmer og sine planer.

Det kan være av stor allmenn interesse å få informasjon om hvordan private bedrifter og interesseorganisasjoner fungerer i samfunnet. Bedrifter og organisasjoner har ingen juridisk plikt til å gi opplysninger uten at det foreligger særskilte lovbestemmelser for spesielle typer opplysninger. Slike institusjoner bør likevel stille arkiv til disposisjon for forskning. Dersom de nekter innsyn, skal det respekteres.

Det stilles særlige krav til omhyggelig dokumentasjon og metodebruk for forskere som velger å forske på organisasjoner som i utgangspunktet ikke ønsker at forskningen blir utført. Det kan forekomme situasjoner der forskeren får grunn til å tro at det skjer overgrep eller alvorlige lovbrudd. Da kan det likevel være etisk forsvarlig å fortsette forskningsprosessen under forutsetning av at overgrepet ikke kan avdekkes eller dokumenteres på andre måter.

20 Hensynet til offentlig forvaltning

Offentlige organer bør stille seg til disposisjon for forskning på sin virksomhet.

Befolkningen har en legitim interesse i hvordan samfunnsinstitusjonene fungerer. Dette tilsier at forskere i størst mulig grad bør ha innsyn i offentlig forvaltning og organer.

Det bør kunne forskes på offentlige arkiv. Begrensninger i innsynsretten kan begrunnes med hensyn til personvern eller til overordnede nasjonale interesser eller av sikkerhetshensyn. Hemmeligstemplett materiale bør nedgraderes så snart det er forsvarlig.

21 Hensynet til utsatte grupper

Forskeren har gjennom hele forskningsprosessen et spesielt ansvar for ta hensyn til utsatte gruppers interesser.

Utsatte og svakstilte personer og grupper er ikke alltid rustet til å beskytte sine interesser overfor forskeren. Forskeren kan dermed ikke ta for gitt at vanlige prosedyrer for informasjon og samtykke sikrer at individene har selvbestemmelse, eller at de beskytter dem mot urimelige belastninger.

Enkeltpersoner som inngår i svakstilte grupper, kan ønske å ikke bli forsket på fordi de frykter at det kan føre til at gruppen som helhet kan framstå i et uheldig lys i offentligheten. I slike tilfeller må forskeren legge særlig vekt på kravene om informasjon og samtykke. På den andre siden har samfunnet en legitim interesse av å kartlegge levekår, for eksempel hvor godt støtteordninger fungerer, og av å kartlegge veier inn i og ut av destruktiv og antisosial atferd. Beskyttelse av en utsatt gruppe kan i noen tilfeller virke mot sin hensikt. Det kan snarere være storsamfunnet som beskyttes mot innsikt i diskriminerings- og utstøtingsprosesser.

Forskere som samler informasjon om personers og gruppers egenskaper og atferd, bør være forsiktige med å operere med inndelinger eller betegnelser som gir grunnlag for urimelig generalisering, og som i praksis medfører stigmatisering av bestemte samfunnsgrupper.

22 Vern av kulturminner

Forskeren bør ta hensyn til verneinteressene knyttet til alle former for kulturminner.

Behovet for å bevare steder, minnesmerker, gjenstander, tekster, arkiv, levninger og opplysninger om tidligere tider bygger på dagens og framtidige generasjoners interesse i å tilegne seg kunnskap om egen og andres historie og kultur.²⁸ Når forskeren behandler menneskelige levninger fra arkeologiske utgravninger bør han eller hun være spesielt oppmerksom på de etiske problemstillingene som er knyttet til forskning på denne typen materiale. Menneskelige levninger fra tiden før reformasjonen (1537) og samiske levninger eldre enn 100 år er automatisk fredet etter kulturminneloven. Andre levninger fra etterreformatorisk tid har med enkelte unntak ikke denne beskyttelsen. Også levninger fra perioden etter 1537 kan ha stor forskningsmessig interesse. Derfor bør også nyere levning-

²⁸ International Council of Museums, *Code of Ethics for Museums*, ICOM (2004) 2013.

ger fra arkeologiske utgravninger beskyttes for å kunne inngå som kildemateriale for framtidige generasjoner.²⁹

Perspektiver og forskningsinteresser skifter fra generasjon til generasjon. Dette innebærer at også informasjon om vår egen tid bør bevares, slik at det blir mulig for framtidige generasjoner å forske på den. Forskning som ødelegger kildemateriale, reiser spesielle etiske problemer. Nytteverdien må veies opp mot hvor mye forskningen ødelegger eller endrer materialet. Vi må forske på en slik måte at vi ikke hindrer senere forskere i å tilegne seg det de måtte anse som viktig.

Forskere og forskningsinstitusjoner må ikke medvirke til plyndring, tyveri eller tvilsom omsetning av kulturminner. Hensynet til forskningsmaterialets opprinnelses- og eierhistorie (proveniens) krever særlig oppmerksomhet.³⁰ Forskere, museer og forskningsinstitusjoner må utvise aktsomhet og ikke i forskningsøyemed tilegne seg (eller andre) kulturminner og kulturhistorisk kildemateriale som ikke er framkommet på en åpen, redelig og etterprøvable måte. Forskning på materiale med omstridt opphav bør unngås. Ved forskning på slikt materiale har forskningsinstitusjoner og fagpersoner et særskilt ansvar for åpenhet omkring opprinnelses- og eierhistorikken.

23 Forskning i andre kulturer

Forskning i andre kulturer stiller spesielle krav til dialog med representanter for den kulturen som studeres.

Ved forskning i andre kulturer er det viktig med kunnskap om lokale tradisjoner, tradisjonell kunnskap og sosiale forhold. Forskeren bør i størst mulig grad være i dialog med lokalbefolkningen, representanter for den aktuelle kulturen og lokale myndigheter. Ønsker om lokal medbestemmelse eller kontroll kan komme i konflikt med forskningens krav om kvalitet og uavhengighet. Dette stiller store krav til initiering, planlegging og gjennomføring av prosjekter. Ved forskning i andre kulturer, enten det er i andre land eller i minoritetskulturer, bør forskeren unngå å bruke inndelinger eller betegnelser som gir grunnlag for urimelig generalisering.

²⁹ Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget), Etiske retningslinjer for forskning på menneskelige levninger, Oslo 2013.

³⁰ Kulturminneloven, § 23a.

Liknende hensyn gjelder også for historisk forskning hvor det er avstand i tid. Forskeren bør unngå å nedvurdere mennesker fra tidligere kulturer og historiske epoker. Her, som ellers, må forskere innenfor humaniora og samfunnsvitenskap skille tydelig mellom dokumentasjon og vurdering.

24 Grenser for kulturell anerkjennelse

Forskeren må veie hensynet til anerkjennelse av kulturell forskjell opp mot hensynet til andre fundamentale verdier og allmenne menneskerettigheter.

Respekten og lojaliteten overfor de kulturene hvor forskning foregår, medfører ikke at man må akseptere forhold som diskriminering eller kulturelt begrunnede overgrep. Ved normativ analyse av slike forhold, må forskeren tydelig skille mellom beskrivelse av normer og praksiser i den studerte kulturen, og forskerens normative drøfting av disse forholdene i lys av presiserte verdistandarder.

Forskeren må vise særlig aktsomhet ved forskning på fenomener som kulturelt begrunnede overgrep mot liv og helse eller brudd på andre menneskerettigheter.

D) FORSKERSAMFUNNET

25 Medforfatterskap

Forskeren skal følge god publiseringspraksis, respektere andres bidrag og følge anerkjente standarder for medforfatterskap og samarbeid.

Vitenskapelig publisering er avgjørende for å sikre at forskningen er åpen og etterprøvbart. Samtidig reiser publisering ulike forskningsetiske utfordringer og dilemmaer. Forskersamfunnet er preget av sterk konkurranse og stort publiseringspress, som ofte setter forskningsetiske normer under press. Normen om originalitet kan for eksempel lett komme i konflikt med normen om ydmykhet, og ulikhet i autoritet og maktforhold kan komme i konflikt med forskerens integritet og uavhengighet. Medforfatterskap er også knyttet til fordeling av ansvar mellom ulike bidragsytere.

I utgangspunktet kan fire kriterier definere rettmessig forfatterskap. Alle må være innfridd, slik det framgår av anbefalingene fra International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE):

1. Forskeren skal ha bidratt vesentlig til idé og utforming *eller* datainnsamling eller analyse og fortolkning av data; *og*
2. forskeren skal ha bidratt til utarbeiding av manuskript eller kritisk revisjon av publikasjonens intellektuelle innhold; *og*
3. forskeren skal ha godkjent den endelige versjonen før publisering; *og*
4. forskeren skal kunne stå inne for og holdes ansvarlig for arbeidet i sin helhet (om enn ikke nødvendigvis alle tekniske detaljer) med mindre annet er spesifisert.³¹

I humaniora og samfunnsvitenskap er det imidlertid vanlig å stille krav om at medforfattere faktisk har bidratt til å utarbeide og ferdigstille manuskriptet. Bare de som faktisk har bidratt til analysen og arbeidet med selve teksten til en vitenskapelig publikasjon, skal være oppført som medforfattere. Det er altså ikke tilstrekkelig at man har bidratt til det intellektuelle arbeidet med artikkelen i vid forstand, for eksempel en kombinasjon av innsamling av data, kritisk revisjon og godkjenning av sluttproduktet. Andre bidragsytere skal krediteres eller takkes i fotnoter eller en sluttmerknad (*Acknowledgements*).

Alle former for æresforfatterskap er uakseptable. Forfatterskap skal begrenses til dem som har gitt et vesentlig intellektuelt bidrag til forskningen. Generell veiledning, framskaffing av finansiering eller innhenting av data kvalifiserer ikke i seg selv til medforfatterskap.

Det bør avtales så tidlig som mulig i forskningsprosessen, ikke minst i større og tverrfaglige forskningsprosjekter, hvem som skal være med som medforfatter av en publikasjon, og hvordan ansvar og arbeidsoppgaver skal fordeles mellom forfatterne.

26 God henvisningsskikk

Alle forskere og studenter skal følge god henvisningsskikk. Det er en forutsetning for etterprøvbarhet og et grunnlag for videre forskning.

Forskere og studenter er forpliktet til å gi nøyaktige henvisninger til den litteraturen som brukes, enten det er primær- eller sekundærlitteratur. Også ved gjenbruk av tekst fra egne publikasjoner (såkalt «duplisering» eller mer misvisende omtalt som «selvplagiering»), skal det gjøre uttrykkelig rede for dette med god henvisning for eksempel i forord eller fotnoter. Når forskere og studenter henter informasjon fra kilder utenfor forskningen – som offentlige dokumenter eller internett – skal de gi nøyaktige henvisninger som gjør det

³¹ www.icmje.org/recommendations/

mulig å spore informasjonen tilbake til kilden. Henvisningene bør vanligvis referere til bestemte kapitler eller sider, slik at andre kan sjekke sitatene og kontrollere henvisningene. Det forenkler etterprøving av påstander og argumentasjon, inklusive bruken av kilder.

Disiplinene og de forskningsutførende enhetene har ansvaret for å etablere og formidle regler for god henvisningsskikk, skape forståelse for slike normer, sørge for at de følges og reagere på brudd. Den enkelte forskeren eller studenten må utøve sin virksomhet med integritet og omgås kildematerialet med redelighet. Faglige veiledere har et særlig ansvar for å følge opp studentenes forskningsetiske kunnskaper og holdninger slik at de i framtidige arbeider praktiserer god henvisningsskikk.³²

27 Plagiat

Plagiat er uakseptabelt og innebærer et alvorlig brudd på anerkjente forskningsetiske normer.

Den som plagierer, undergraver ikke bare sin egen anseelse som forsker, men også forskningens troverdighet. Både forskerne og forskningsinstitusjonene har et ansvar for å forebygge og forhindre plagiat

Plagiat i forskningsetisk forstand er å ta noe fra andre og presentere det som sitt eget uten god henvisning til kildene. Plagiering bryter med vitenskapens sannhetsforpliktelse og med krav om originalitet, ydmykhet og kollegialitet. Forskere som bygger videre på andres arbeid, skal henvisne til kildene i tråd med god skikk.

Den mest åpenbare formen for plagiat er ren avskrift. Plagiat kan imidlertid også ta andre former, for eksempel bruk av ideer, hypoteser, begreper, teorier, tolkninger, design, illustrasjoner, resultater m.m. Det å henvisne til et annet arbeid tidlig i egen tekst, og deretter gjøre omfattende bruk av arbeidet uten henvisninger senere, kan også være plagiat.

Det er viktig å skille mellom direkte sitat og parafisering både i noteapparatet og i teksten. Parafisering må ikke ligge så tett opp til originalteksten at det i realiteten er tale om sitat. Hvis flere parafraaser hektes rett på hverandre, kan hele tolkingen og argumentasjonen være basert på andres arbeid. I så fall kan også dette være plagiat.

³² «God skikk. Om bruk av litteratur og kilder i allmenne, historiske framstillinger», rapport utarbeidet på oppdrag av Den norske Forleggerforening (DnF), Den norske historiske forening (HIFO) og Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening (NFF), Oslo 2006.

28 Vitenskapelig redelighet

Både forskerne og forskningsinstitusjonene skal fremme normer for god vitenskapelig praksis.

Vitenskapelig redelighet handler om å opprettholde og etterleve god vitenskapelig praksis.

Uredelighet er alvorlige brudd på god vitenskapelig praksis knyttet til forskningens sannhetssøken. Forskeren har en forpliktelse til å snakke sant, og vitenskapelig uredelighet dreier seg om villedelse gjennom løgn, fortielse og fordreining. Mest alvorlig, i forsknings-etisk forstand er *fabrikkering og forfalskning* av datamateriale, samt *plagiat*.³³ Normen om vitenskapelig redelighet gjelder uavkortet i alle typer forskning og i alle trinn av forskningsprosessen.

Institusjonene plikter å ha rutiner som fremmer redelighet og forebygger uredelighet. Institusjonene skal også ha prosedyrer for å håndtere mistanker og beskyldninger om vitenskapelig uredelighet.

Universiteter, høyskoler og andre undervisningsinstitusjoner har et særskilt ansvar for at studenter får opplæring i forskningsetikk og vitenskapelig redelighet. Det innebærer at normer for god henvisningsskikk og god vitenskapelig praksis formidles i undervisningen og veiledningen gjennom hele studietiden, og at etablerte forskere er gode rollemodeller i sin undervisnings- og forskningspraksis.

29 Etterprøving og deling av data

Forskningsmaterialet bør gjøres tilgjengelig for andre forskere for etterprøving og etterbruk.

I forskning er deling av data ofte en forutsetning for å bygge opp kunnskap, sammenligne forskningsresultater og kritisk etterprøve andres resultater. Deling av data kan bidra til økt åpenhet og til kvalitetssikring i forskningen.³⁴ Samtidig reiser dette forskningsetiske utfordringer knyttet til personvern og konfidensialitet. Derfor bør normen om åpenhet og deling av data, spesielt i omfattende registerforskning, balanseres mot andre forskningsetiske hensyn og krav.

De som har ansvar for å samle inn materialet, har som hovedregel førsterett til å bruke det i analyser og til å publisere resultater. Data som er samlet inn for offentlige midler, skal etter en kortere periode gjøres allment tilgjengelig.

³³ Forskningsetikkloven, § 5.

³⁴ Norges forskningsråd (NFR), *Tilgjengeliggjøring av forskningsdata*, policy for åpen tilgang, Oslo 2014.

30 Habilitet

Både forskerne og forskningsinstitusjonene plikter å informere om og vurdere mulige interessekonflikter og rollekonflikter.

Enhver forsker plikter å respektere kravene til egen og andres habilitet. Inhabilitet kan gjøre forskningen mindre etterrettelig og uavhengig, for eksempel ved å bidra til skjev publisering eller selektiv rapportering. Forskeren kan ikke delta i prosesser som dreier seg om å godkjenne, finansiere eller bedømme egen forskning eller forskningens konsekvenser. En forsker kan heller ikke være med på å evaluere tiltak som han eller hun har vært med på å utvikle eller iverksette, eller som er resultat av egen forskning.

Krav om habilitet er ikke utelukkende den enkelte forskerens ansvar, men også institusjonens. Forskningsinstitusjoner bør rutinemessig reise spørsmål om habilitet i saker der dette er relevant. Institusjonene og forskersamfunnet generelt bør etterstrebe åpenhet og diskusjon om habilitet.

Etiske hensyn favner ofte videre enn rent juridiske bestemmelser og habilitetskrav.³⁵ Inhabilitet kan skade forskningens kvalitet også indirekte ved at personer som er part eller interessent gjør sitt syn gjeldende uten selv å delta i forskningen. I andre tilfeller er det ikke bare forskningens troverdighet som er relevant, men også kravet om at forskningen skal være objektiv. Dersom det rimelig å reise tvil om en forskers habilitet, eller dersom forskeren står i en eventuell interessekonflikt, kan dette bidra til å svekke tilliten til forskningen både i fagmiljøet og i den bredere offentligheten.

31 Forpliktelse i kollegiale forhold

Forskeren skal arbeide i samsvar med forskningsetiske normer, for eksempel om åpenhet, saklighet og vilje til (selv)kritikk, og derved bidra til miljøer som fremmer god forskning.

Forskningsinstitusjonene skal tilrettelegge for et miljø som fremmer god forskning. De må opprettholde en fruktbar diskusjonskultur og en produktiv forvaltning av faglig uenighet. De bør stimulere til allsidig rekruttering. De må ikke kneble kritikk ved å vise til lojalitetsforpliktelser eller krav om lydighet. Forskeren skal holde saklighetsnormer i hevd, som kravet om å unngå tendensiøse gjengivelser av forskere med andre synspunkter enn forskerens egne. Gjennom gjensidig orientering og konstruktiv kritikk må forskerne sørge for

³⁵ Jf. forvaltningsloven.

at forskningen i miljøet blir best mulig. Miljøene må opprettholde høye metodekrav og oppmuntre til saklig debatt om forskjellige anvendelsesområder og begrensninger for ulike metoder og analysemåter.

Gode forskningsmiljøer er preget av forskere som leser hverandres arbeider, og som gir hverandre positiv og negativ kritikk. Det er brudd på forskningsetiske normer hvis forskeren holder tilbake vesentlig kritikk og ikke går ut i relevante miljøer med denne for å få problemene allsidig belyst. Dette er i tråd med en vitenskapelig norm om organisert, systematisk skepsis. Relevante miljøer vil kunne omfatte en bredere offentlighet utenfor spesialistmiljøet.

De fleste fag er preget av konkurrerende skoleretninger og uenighet om vitenskaps-teoretiske grunnlagsspørsmål. De som er ansvarlige for faglig bedømmelse av andres arbeid, må derfor være villige til å ta opp til seriøs vurdering argumenter og tenkemåter som er anerkjent i andre forskningstradisjoner enn deres egne. Faglige bedømmelser skal være preget av faglig grundighet, saklighet og åpenhet. Forskere deltar ofte i vurderinger for vitenskapelige stillinger. De vurderer masteroppgaver, doktoravhandlinger, prosjekt-søknader, tidsskriftartikler og lignende. I slike sammenhenger må bedømmeren vurdere egen habilitet og arbeide saklig og objektivt.

32 Forholdet mellom student og veileder

Veilederen plikter å ha studentenes beste for øye og ikke utnytte deres avhengighet til egen fordel. Det gjelder både faglige resultater og personlige forhold.

Veilederen må være bevisst den asymmetrien som eksisterer i veiledningssituasjonen, og ikke utnytte faglig autoritet til egen fordel eller bruke autoriteten krenkende overfor studenten. Veilederen må ikke utnytte studentens avhengighetsforhold.

Dersom veilederen ønsker å bruke materiale i egen forskning fra arbeid som studenten ennå ikke har avsluttet, må veilederen og studenten inngå en avtale om dette. Dersom studenten selv har samlet sitt materiale, bør slik bruk først skje etter at studenten anser seg ferdig med materialet, normalt etter at studenten har avlagt eksamen. Institusjonen bør utarbeide en standardisert avtale for dette. Veilederen må praktisere god henvisningsskikk i sin bruk av studentens materiale og arbeider. Veilederen bør også være oppmerksom på hvordan andre bruker studentenes arbeid før det er ferdig, og hvordan det eventuelt skal opplyses om veilederens medvirkning. Studenter bør på tilsvarende måte praktisere god henvisningsskikk overfor sine veiledere.

I et veiledningsforhold kan det oppstå doble relasjoner som kan føre til et habilitetsproblem når kandidatens arbeid skal bedømmes. Det er ikke bare kandidatens integritet

som skal beskyttes, men også veilederens. Ingen skal kunne reise tvil om grensene mellom det private og det yrkesmessige, heller ikke om veilederen er upartisk og uhildet. Om det utvikler seg et altfor tett forhold mellom veilederen og kandidaten, bør hovedregelen være å bryte veilederforholdet.

33 Veileder og prosjektleders ansvar

Veilederen og prosjektlederen må ta ansvar for de forskningsetiske problemene som studentene eller prosjektmedarbeiderne stilles overfor.

Veilederne og prosjektlederne har også ansvar for hensynet til forskningsdeltakerne og andre som berøres av prosjektene til studenter og medarbeidere. De må ta ansvar for problemer som kan oppstå for den eller dem som utfører prosjektet, dersom forskningen kan bli spesielt belastende for disse. Veilederne og prosjektlederne har også et medansvar når det skal formidles fra prosjektene. Ansvarer omfatter også å avklare forskningsetiske utfordringer.

E) OPPDRAGSFORSKNING

34 Ulike typer forskning

Både forskerne og forskningsinstitusjonene skal sikre at forskningens finansiering og organisering ikke bryter med normene om åpen, etterrettelig og uavhengig forskning.

Det er et overordnet forskningspolitisk ansvar å opprettholde balansen mellom ulike typer forskning, både mellom ulike fagområder og mellom oppdragsforskning og forskerstyrt forskning (grunnleggende og anvendt). Ulike former for finansiering og organisering reiser ulike forskningsetiske spørsmål og dilemmaer i spennet mellom vitenskap og samfunn. Mange av de utfordringene som tidligere var avgrenset til oppdragsforskning, knyttet til normene om åpenhet, etterrettelighet og uavhengighet, kan i dag være like relevante også for andre typer forskning.

Forskningsmiljøene fungerer i et samspill med resten av samfunnet. Når samfunnet finansierer forskning, er det fordi det venter å få noe igjen. Samfunnets forventninger om nytte og relevans er ikke uforenelig med at forskningen skal være fri og uavhengig, men dette stiller tydelige krav til åpenhet omkring kontraktsvilkår, eierskap, hemmelighold og rett til publisering.

Kunnskap er et kollektivt gode, og hvis forskningen blir privatiserer i for stor grad, vil det hemme både kunnskapsutviklingen og forskningens samfunnsbidrag. Samtidig

utgjør oppdragsforskning, der eksterne oppdragsgivere bestemmer tema, en viktig del av den samlede kunnskapsutviklingen i samfunnet. Det må derfor være en balanse mellom oppdragsforskning og forskerstyrt forskning. Forskningsfinansierende aktører bør være kjent med etablerte standarder for organisering av forskning- og utredningsoppdrag.³⁶

35 Styring av forskningsoppdrag

Både offentlige og private oppdragsgivere har en legitim rett til å fastsette rammene for forskningsoppdrag så lenge de ikke er i strid med de øvrige kravene som stilles til forskningen. Dette fritar imidlertid ikke forskerne og forskningsinstitusjonene for medansvar for de avtalene som de inngår med oppdragsgivere.

En forsker eller en forskningsinstitusjon formidler ikke bare sine resultater, men forvalter også hele forskersamfunnets troverdighet som kilde til kunnskap. Oppdragsgiver har rett til å styre eller påvirke tema og problemstillinger, men ikke metodevalg, resultater og konklusjoner som forskeren trekker på grunnlag av resultatene. Både forskerne og forskningsinstitusjonene har rett og plikt til å påpeke usikkerhet og begrensninger i forskningen, for eksempel når resultatene skal brukes til planlagte politiske beslutninger.

36 Forskerens ansvar i forskningsprosjekter

Forskere som deltar i større forskningsprosjekter, har et medansvar for de prosjektene han eller hun er med på. Det bør gjøres klart hva den enkelte forskeren har bidratt med i forskningsprosjektet.

Når forskning organiseres som store, hierarkisk styrte prosjekter, vil forholdet mellom den enkelte forskeren og prosjektledelsen tilsvare forholdet mellom forskeren/forskningsinstitusjonen og oppdragsgiveren. Hvis den enkelte forskeren opplever konflikt mellom lojalitet til institusjonen eller prosjektet og en etisk forsvarlig framgangsmåte, er utgangspunktet at den enkelte har et medansvar for hva han eller hun er med på. Forskeren har også ansvar for å varsle om forhold som ikke er forskningsetisk forsvarlige.

Opphavsrett og rett til publisering må reguleres gjennom klare avtaler. Dette gjelder også forholdet mellom oppdragsgiveren, forskningsinstitusjonen og forskeren i forbindelse med oppdragsforskning og utredninger.

³⁶ Kunnskapsdepartementet, «Standardavtale for forsknings- og utredningsoppdrag», Oslo 2012.

37 Uavhengighet i forskning

Både forskerne og forskningsinstitusjonene skal sørge for å opprettholde uavhengighet overfor oppdragsgiverne.

Både forskerne og forskningsinstitusjonene må unngå å bli avhengige av oppdragsgiverne. Det kan svekke deres upartiskhet og den vitenskapelige kvaliteten i forskningen. Dette gjelder særlig dersom én enkelt oppdragsgiver står for en vesentlig del av forskerens/institusjonens finansiering. Det er derfor viktig at forskeren/institusjonen og oppdragsgiveren ikke har så sammenfallende interesser at det truer forskningens uavhengighet (egeninteressesetrusselen). Salg av rådgivnings- eller konsulenttjenester til aktører som også har interesse av at forskningen skal få et bestemt utfall, kan bidra til å øke egeninteressesetrusselen.

Ikke-økonomiske relasjoner kan også true den uavhengige forskningen. Personlige bånd, enten som følge av familieforhold eller som et resultat av langvarige forbindelser mellom forskeren/institusjonen og dem som deltar i forskningsprosjektene, kan føre til avhengighet på flere måter. Dels kan slike bånd føre til at forskningen blir brukt for å fremme synspunktene og interessene til enkelte parter (partsrepresentanttrusselen), dels kan de føre til at det ikke blir tilstrekkelig distanse mellom forskning og forskningssubjekt (fortrolighets-trusselen), og dels kan det føre til at uavhengigheten trues fordi de som deltar i forskningen, er i en posisjon der de kan øve innflytelse på forskeren (presstrusselen).

Rollen som uavhengig forsker kan i visse situasjoner komme i konflikt med andre roller forskeren kan ha, for eksempel rollen som rådgiver eller konsulent. Hvis forskeren påtar seg oppdrag som kan svekke tilliten til institusjonens troverdighet, er det som et minimum nødvendig å opplyse om disse forholdene. I noen situasjoner vil rollekonflikten være så sterk at rollene ikke bør forenes.

38 Åpenhet om finansiering

Både forskeren og oppdragsgiveren har plikt å gjøre det offentlig kjent hvem som finansierer forskningen.

Det skal være klart hvem som finansierer forskningen. Åpenhet om finansieringen gjør det lettere for forskeren å beskytte seg mot utilbørlig press og dermed sikre forskningens frihet og uavhengighet. I tillegg har oppdragsgiverne et rimelig krav på at det offentliggjøres hvilken forskning de har gitt støtte til.

Når forskeren skal publisere og bruke resultater har han eller hun et selvstendig ansvar for å være tydelig og åpen om alle bindinger (oppdragsgiver og finansiering etc.) som kan ha betydning for tilliten til den forskningen/utredningen som er utført.

39 Framstilling og bruk av forskningsresultatene

Både forskeren og oppdragsgiveren har et ansvar for å hindre at resultatene av forskningen framstilles på en misvisende måte. Det er uetisk å avgrense emnet for forskningen med sikte på å få fram særlig ønskelige resultater, eller framstille resultatene fra forskningen på en bevisst skjev måte.

Oppdragsgiveren kan ikke holde tilbake forskningsresultater slik at de funnene som blir kjent, gir et fordreid bilde av ett eller flere saksforhold. Forskeren skal være beskyttet mot utilbørlig press fra oppdragsgiveren til å trekke bestemte konklusjoner, og bør i visse situasjoner benytte sin rett til å avbryte oppdrag.

Oppdragsgiveren må godta at forskeren har rett til å drøfte sitt mandat som en del av forskningsrapporteringen, for eksempel for å peke på at åpenbare faglige eller praktisk relevante perspektiver, tolkninger og hensyn er utelatt i mandatet. Kravene til kildemateriale og holdbar argumentasjon får spesiell vekt når forskningen kan få konsekvenser for omdømmet eller integriteten til enkeltpersoner eller grupper, eller når den kan påvirke politiske beslutninger. I slike tilfeller er det særlig viktig at forskeren drøfter alternative tolkninger av sine funn eller påpeker vitenskapelig usikkerhet. Hvis resultatene blir brukt på en selektiv eller tendensiøs måte av oppdragsgiveren, er forskeren forpliktet til å påpeke dette og kreve at den misvisende framstillingen blir korrigert.

40 Rett og plikt til offentliggjøring

Kunnskap er et kollektivt gode, og alle forskningsresultater bør som hovedregel publiseres. Det er også viktig for at resultatene skal kunne etterprøves.

Som hovedregel har forskeren rett og plikt til å offentliggjøre fullstendige beskrivelser og resultater av forskningsprosjektet. Dette kan være viktig både for å hindre at forskningsresultatene framstilles selektivt eller på en skjev måte, og for å gi andre mulighet til å etterprøve resultatene.

Bedrifter og offentlige etater kan imidlertid ha et legitimt ønske om å beskytte seg og sine interesser. Både forhandlingsstrategier og nasjonale sikkerhetshensyn kan tilsi at offentliggjøringen utsettes eller, i spesielle tilfeller, at resultatene ikke blir offentliggjort. Med unntak av slike hensyn, samt hensyn til personvern, skal både oppdragsgiver og forsker tilstrebe at offentligheten får tilgang til resultatene. Eventuelle begrensninger i retten til offentliggjøring skal kontraktfestes ved oppstarten av prosjektet.

F) FORSKNINGSFORDIDLING

41 Formidling som faglig oppgave

Både forskerne og forskningsinstitusjonene skal sørge for å formidle vitenskapelig kunnskap til et bredere publikum utenfor forskningsmiljøet.

Forskningsformidling er å kommunisere vitenskapelige innsikter, arbeidsmåter og holdninger fra spesialiserte forskningsfelt til personer utenfor fagområdet. Formidlingen kan være rettet til forskere fra andre fag eller til et bredere publikum. Det kan dreie seg om formidling av etablerte innsikter i faget eller om resultater fra nyere forskning.

Forbindelsen mellom forskning og formidling er særlig tette i humanistiske og samfunnsvitenskapelige fag, hvor det ikke er uvanlig at det vitenskapelige bidraget samtidig er et formidlingsbidrag. For enkelte typer forskning er det heller ikke alltid en klar grenseoppgang mellom forskning og formidling fordi formidlingen for eksempel inngår i en samfunnsdebatt som igjen påvirker forskningsspørsmålene og -svarene.

En sentral begrunnelse for forskningsformidling er å tilfredsstille befolkningens intellektuell nysgjerrighet. Formidling er også viktig for en velfungerende demokratisk offentlighet. Formidling skal bidra til opprettholdelse og utvikling av kulturelle tradisjoner, informert offentlig meningsdannelse og til spredning av samfunnsrelevant kunnskap. Samfunnet har investert store summer i forskning og har derfor rett til å få del i resultatene.

42 Krav til individer og institusjoner

Forskningsinstitusjonene skal legge forholdene til rette for en mangfoldig og omfattende forskningsformidling preget av kvalitet og relevans

Forskningsformidling stiller etiske krav til både individer og institusjoner. Universiteter og høyskoler har et særskilt ansvar for å formidle kunnskap, resultater og vitenskapelige normer både i undervisningen av studenter og overfor offentlig forvaltning, kulturliv og næringsliv.³⁷ Institusjonene bør fremme formidling for eksempel ved ansettelser, i undervisningen og med økonomiske insentiver. Institusjonene bør også stimulere til formidling på ulike arenaer og gjennom nye former for læring, kunnskapsdeling og debatt, være seg mediebidrag, forelesningsrekker, lekfolkkonferanser eller offentlige høringer.

³⁷ Universitets- og høyskoleloven § 1-1, § 1-3.

Forskningsformidling er også knyttet til ytringsfriheten og infrastrukturkravet i Grunnlovens § 100: «Det påligger statens myndigheter å legge forholdene til rette for en åpen og opplyst offentlig samtale.»³⁸ Også vitenskapene skal bidra til slike offentlige samtaler. Demokratiske rettsstater med velfungerende offentlig forvaltning og markedsøkonomi er avhengige av soner i det sivile samfunnet som ikke først og fremst er preget av lønnsomhetsprinsipper og forvaltningslogikk, men av at det er argumenter som skal telle.

Universitets- og høyskoler har også et ansvar for å vedlikeholde og videreutvikle norsk som fagspråk.³⁹ Et norsk fagspråk er viktig for å tilbakeføre resultater til de berørte og for å formidle kunnskap til allmennheten og i det offentlige ordskiftet.

God formidling krever samspill og samarbeid mellom forskningsinstitusjoner og andre institusjoner, som massemedier, skoler, kunstinstitusjoner, livssynssamfunn og frivillige foreninger. Formidlingen kan skje med varierende deltakelse fra forskere og andre (som journalister eller lærere), være skriftlig, muntlig eller basert på andre tilnærminger (som utstillinger og elektroniske medier). Alle som deltar i slik formidling, er underlagt formidlingsetiske normer.

43 Tverrfaglig diskusjon og demokratisk allmennhet

En viktig del av forskningsformidlingen i et moderne samfunn ligger i dialogen mellom spesialister fra forskjellige fag og den bredere allmennheten

Mange av de store utfordringer samfunnet står overfor, f.eks. knyttet til økologi, globalisering eller menneskerettigheter, krever tverrfaglig samarbeid og integrasjon av vitenskapelig kunnskap fra flere fag. Derfor er det stort behov for å oversette og formidle kunnskap både på tvers av ulike fagområder og til et bredere publikum. Utvikling av flerfaglige fora ved forskningsinstitusjonene gir et godt grunnlag både for dialog mellom spesialister og for kommunikasjon med den bredere allmennheten.

Tverrfaglig diskusjon kan tydeliggjøre grunnleggende krav til vitenskapelig diskusjonskultur. Forskeren må formulere seg så klart at forskere fra andre områder og andre deltakere i ordskiftet kan ta begrunnet stilling til det han eller hun hevder. Som i internvitenskapelig diskusjon, skal gjengivelser av andres bidrag ikke være tendensiøse, og meningsmotstandere må ikke gjøres til stråmenn for urimelige synspunkter.

³⁸ Grunnloven, § 100.

³⁹ Universitets- og høyskoleloven, § 1-7.

Formidlingen bør klart og tydelig kommunisere både vitenskapelig usikkerhet og enkeltfagenes begrensninger. Forskeren bør klargjøre begrensninger i eget fagperspektiv og egen kompetanse på det aktuelle saksfeltet, noe som kan gjøre det lettere for lesere og publikum å vurdere om andre faglige perspektiver kunne føre til andre oppfatninger. Slik tverrfaglig og tverrinstitusjonell diskusjon kan fungere som en form for utvidet fagfellevurdering.

44 Deltakelse i samfunnsdebatt

Forskeren bør bidra til det offentlige ordskifte med vitenskapsbasert argumentasjon. Forskeren bør uttrykke seg saklig og med klarhet for å unngå tendensiøse tolkninger av forskningens resultater.

Når forskeren deltar i samfunnsdebatten, innebærer det at de bruker vitenskapelig kompetanse som grunnlag for bidrag til offentlig meningsdannelse. Det kan dreie seg om at de bidrar med informasjon på et område som er oppe til debatt, at de tar begrunnet stilling til kontroversielle temaer, eller at de søker å sette nye temaer på den offentlige dagsorden.

Forskeren har et ansvar for å ytre seg saklig og presist slik at forskningen ikke kan tolkes tendensiøst og misbrukes i politiske, kulturelle, sosiale og økonomiske sammenhenger. Forskeren bør også engasjere seg i diskusjoner om rimelig tolkning av og forsvarlig bruk av forskningsresultater. Også andre organisasjoner og institusjoner, som informasjonsavdelinger, massemedier, partier, interesseorganisasjoner, bedrifter og forvaltningsorganer, har ansvar for å opptre rimelig og forsvarlig i denne sammenhengen.

Deltakelse i samfunnsdebatten setter store krav til saklighet, begrunnelse og klarhet. Det kan være uklare overganger mellom deltakelse som fagperson og deltakelse som vanlig samfunnsborger. Forskeren bør oppgi sitt fagfelt, og ikke bare sin grad eller posisjon, når han eller hun opptre som fagekspert. Når fagpersonen deltar som samfunnsborger, bør han eller hun ikke bruke tittel eller henvisne til særskilt vitenskapelig kompetanse.

45 Formidling og etterrettelighet

Kravet om etterrettelighet er like strengt ved forskningsformidling som ved forskningspublisering.

Vi kan ikke forvente at mottakeren av populærvitenskapelige framstillinger skal kunne etterprøve påstander som spesialiserte forskere setter fram. Dette bygger opp om at vi må stille like strenge krav til etterrettelighet i forskningsformidling som ved vitenskapelig publisering.

Noteapparater og litteraturlister kan virke tyngende, men hjelper samtidig den interesserte leseren med å finne fram i en stor litteratur. Det er også viktig å huske at spesialister i andre fag hører til i det relevante publikumet.

Forskeren kan dele hypoteser, teorier og foreløpige funn med offentligheten underveis i et prosjekt, men skal være varsom med å presentere foreløpige resultater som endelige.

46 Tilbakeføring av forskningsresultater

Forskeren har en spesiell forpliktelse til å tilbakeføre forskningsresultatene til deltakerne på en måte som er forståelig og forsvarlig.

Informanter som deltar i forskning, og andre forskningsdeltakere har krav på å få noe tilbake. Dette gjelder også for forskning hvor store informantgrupper er involvert. Offentlig forskningsformidling kan være med på å oppfylle dette kravet når direkte kontakt med hver enkelt informant ikke er mulig.

Informanter skal også ha anledning til å korrigere misforståelser der det er mulig, og det kan ofte styrke forskningen at forskeren er i dialog med berørte parter underveis i forskningsprosjektet. Forskeren skal tilrettelegge resultatene slik at sentrale funn og innsikter formidles på en måte og på et språk som er forståelig for mottakerne.

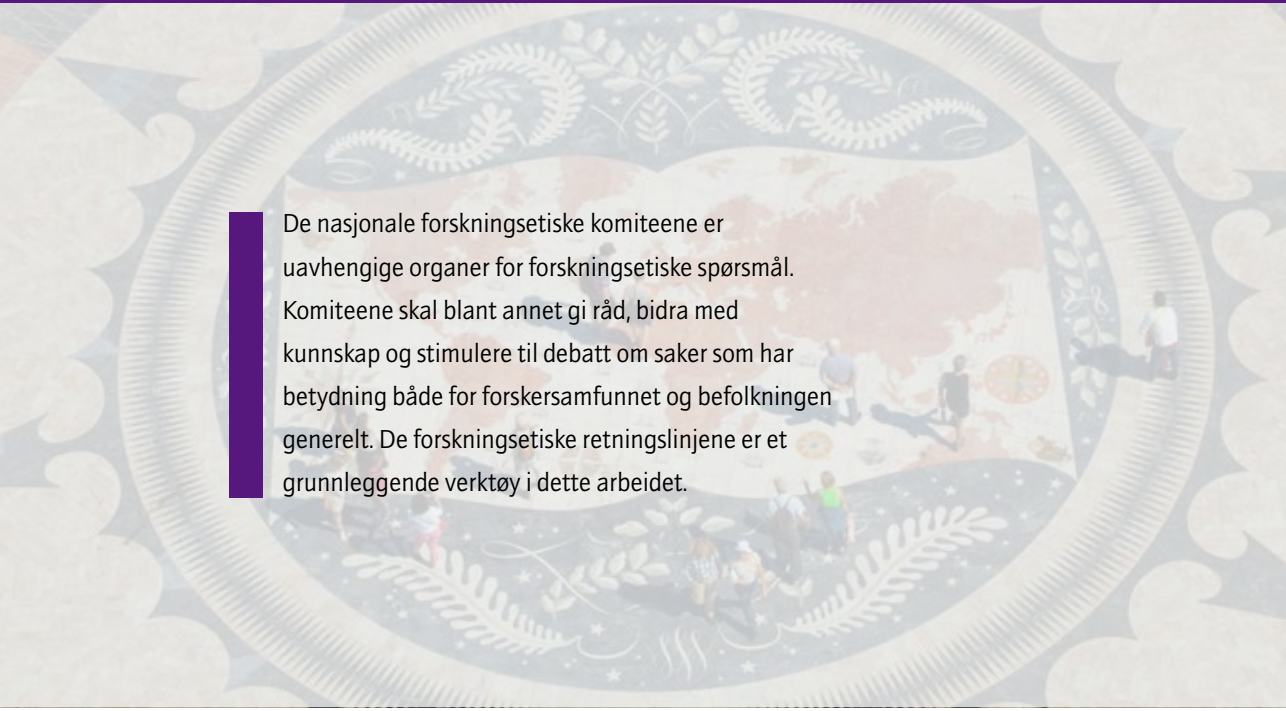
De nasjonale forskningsetiske komiteene

Kongens gate 14, 0153 Oslo

Tlf.: 23 31 83 00

www.etikkom.no

ISBN 978-82-7682-071-3



De nasjonale forskningsetiske komiteene er uavhengige organer for forskningsetiske spørsmål. Komiteene skal blant annet gi råd, bidra med kunnskap og stimulere til debatt om saker som har betydning både for forskersamfunnet og befolkningen generelt. De forskningsetiske retningslinjene er et grunnleggende verktøy i dette arbeidet.